provincie
GELDERLAND

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

..2/

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betrekt zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

OOST-GELDERLAND

BERGH

gemeentebeschrijving

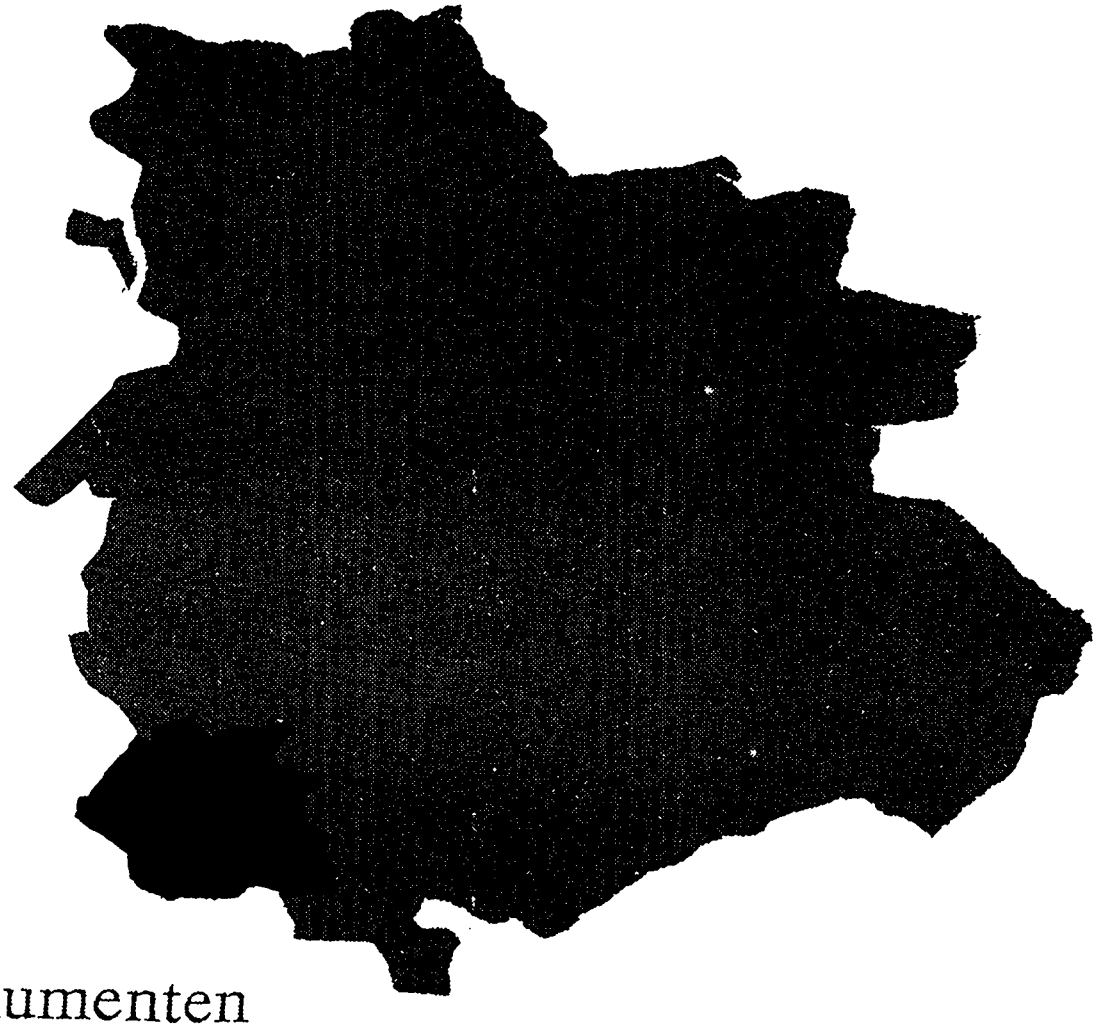

Monumenten
Inventarisatie
Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE BERGH

INHOUDSOPGAVE

Blz.

1. INLEIDING 3

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK 6

3. INFRASTRUCTUUR 9

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR 11

4.1. Algemeen

4.2. Functionele ontwikkelingen
- periode 1800-1850
- periode 1850-1900
- periode 1900-1940

4.3. Stedebouwkundige structuur:
- 's-Heerenberg
- Beek
- Zeddam
- Stokkum
- Loerbeek
- Braamt
- Kilder
- Azewijn
- Verspreide bebouwing

4.4. Ontwikkelingen na 1940

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Bergh 1850-1940

4.7. Bijzondere gebieden

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR 21

1. INLEIDING

De gemeente Bergh bevindt zich in het inventarisatiegebied Oost-Gelderland en heeft een oppervlakte van 7.487 hectare. Naast de hoofdkern 's-Heerenberg, zijn als kernen te vermelden Beek, Loerbeek, Stokkum, Zeddam, Kilder, Braamt en Azewijn. Lengel, Klein-Azewijn en Wijnbergen zijn gehuchten (zie afbeelding 1 en 1a).
In 1863 is de grens met Gendringen gecorrigeerd, waarbij Netterden aan de gemeente Gendringen werd toegevoegd. De zuidgrens van de gemeente Bergh wordt gevormd door de rijksgrens met Duitsland, waarvan het Grenskanaal deel uitmaakt. De oostgrens wordt bepaald door het rivierdal van de Oude IJssel (waaronder weteringen, Waalse Water). De gemeente Bergh grenst aan de gemeenten Zevenaar, Didam, Wehl, Doetinchem en Gendringen, alsmede aan Duitsland.
De meeste nederzettingen in de gemeente Bergh liggen op de helling van de Montferlandse stuwwal. Het Montferland ligt als een eiland temidden van de riviervlakten van Rijn en Oude IJssel. Deze ligging gekoppeld aan de situering langs de Rijksgrens en de nabijheid van Emmerich is voor de gemeente Bergh van belang geweest uit strategisch en economisch oogpunt.
De belangrijkste niet-agrarische activiteit in het tijdvak 1850-1940 wordt ingenomen door de bescheiden baksteenfabricage in Klein-Azewijn en een sterk ontwikkeld industrieel forensisme op Emmerich.
Op 1 januari 1989 telt de gemeente Bergh 17.600 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Bergh omstreeks 1867

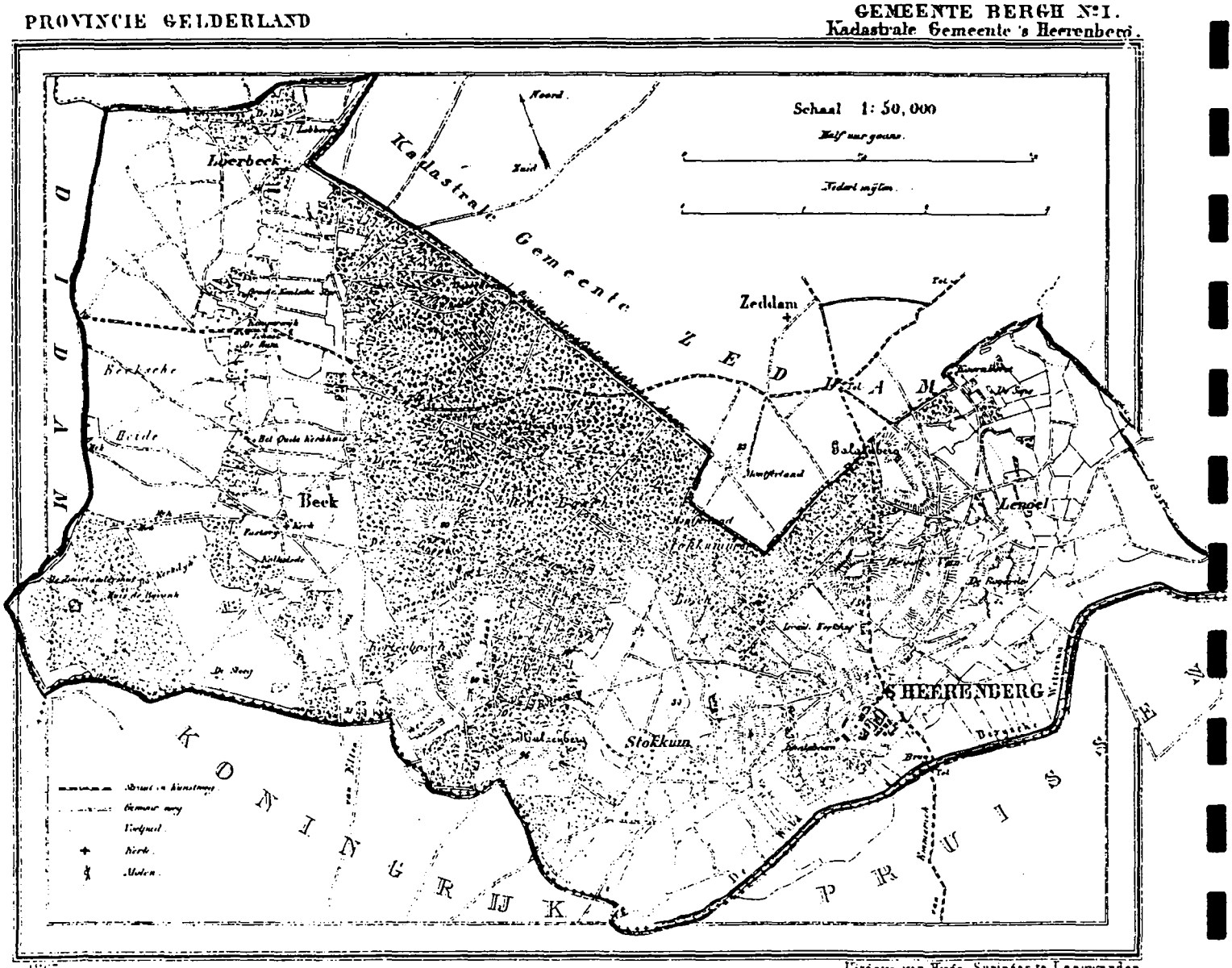

8045 Bunders 6100 Inwoners.
Gemeente Bergh c.a.

Afbeelding 1a
Gemeente Bergh omstreeks 1867

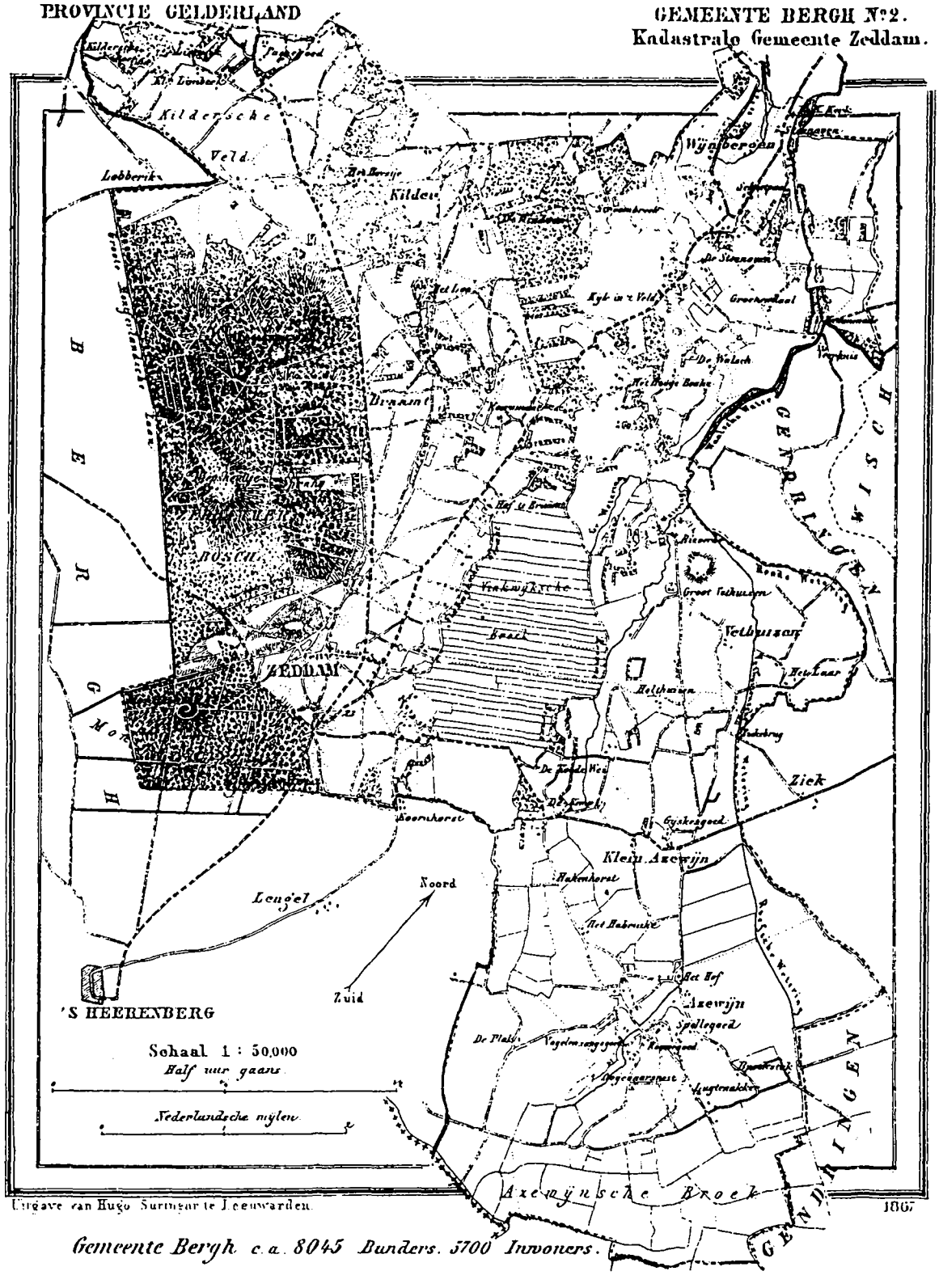

Gemeente Bergh c.a. 8045 Bunders. 5700 Inwoners.

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Zo'n 200.000 jaar geleden is de Saale-ijstijd aangebroken. Landijstongen van honderden meters hoogte drongen door in zuidelijke richting. Een van die ijstongen heeft de Montferlandse heuvels gevormd. Door de landijstongen en stuwwallen werd de Rijn gedwongen zuidelijker te gaan stromen. Na het afsmelten van het landijs bleef een diep dal achter. De Rijn en zijn vele vertakkingen - waaronder de Oude IJssel - trachtten hun oude loop te hervatten. Daartoe moest door de Oude IJssel een bres geslagen worden in de stuwwalverbinding tussen het Montferland en het Oost-Nederlands Plateau. In het Midden-Weichselien is de Rijn door de Gelderse Poort gaan stromen. In de gemeente Bergh is een restant van de Oost-Gelderse stuwwallengordel herkenbaar: de hoogte van het Montferland (zie afbeelding 2). De stuwwal steekt zo'n 80 meter uit boven het zuidelijke en oostelijke rivierdal (zie afbeelding 3). De Rijn en zijn aftakkingen hebben onder meer de hellingen van de stuwwal afgesleten. In de omgeving van Stokkum is een dal gevormd door van de stuwwal afstromende beken. Het ten westen en noorden van de stuwwal gelegen rivierdal is opgevuld met vanuit het noordwesten door de wind verplaatste zanden. De dekzandgronden zijn als een deken over de noordwestelijke stuwwalhelling afgezet. In het noorden van de gemeente Bergh bevindt zich een kleine uitloper van de rivierduingordel.
Na de Saale-ijstijd heeft de Rijn zijn loop gaandeweg verlegd in de richting van de Betuwe. Het dal van de Oude IJssel is langzaam opgevuld met oude rivierafzettingen. Het hoogteverschil in het dal van de Oude IJssel is gering.

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op de oude rivierkleigronden, de stuwwal, het rivierduin, de dekzandgronden en de komgronden. Op de stuwwal en de dekzandgebieden heeft grootgrondbezit een belangrijke invloed gehad op de rol in het gebruik van de grond: woeste gronden werden vanaf de 17e en 18e eeuw bebost. De grove zanden en de lage grondwaterspiegel van de stuwwallen beperkten het bodemgebruik tot bosbouw. De markegenootschappen behielden de overige woeste gronden.

Afbeelding 2
Geomorfologische kaart gemeente Bergh

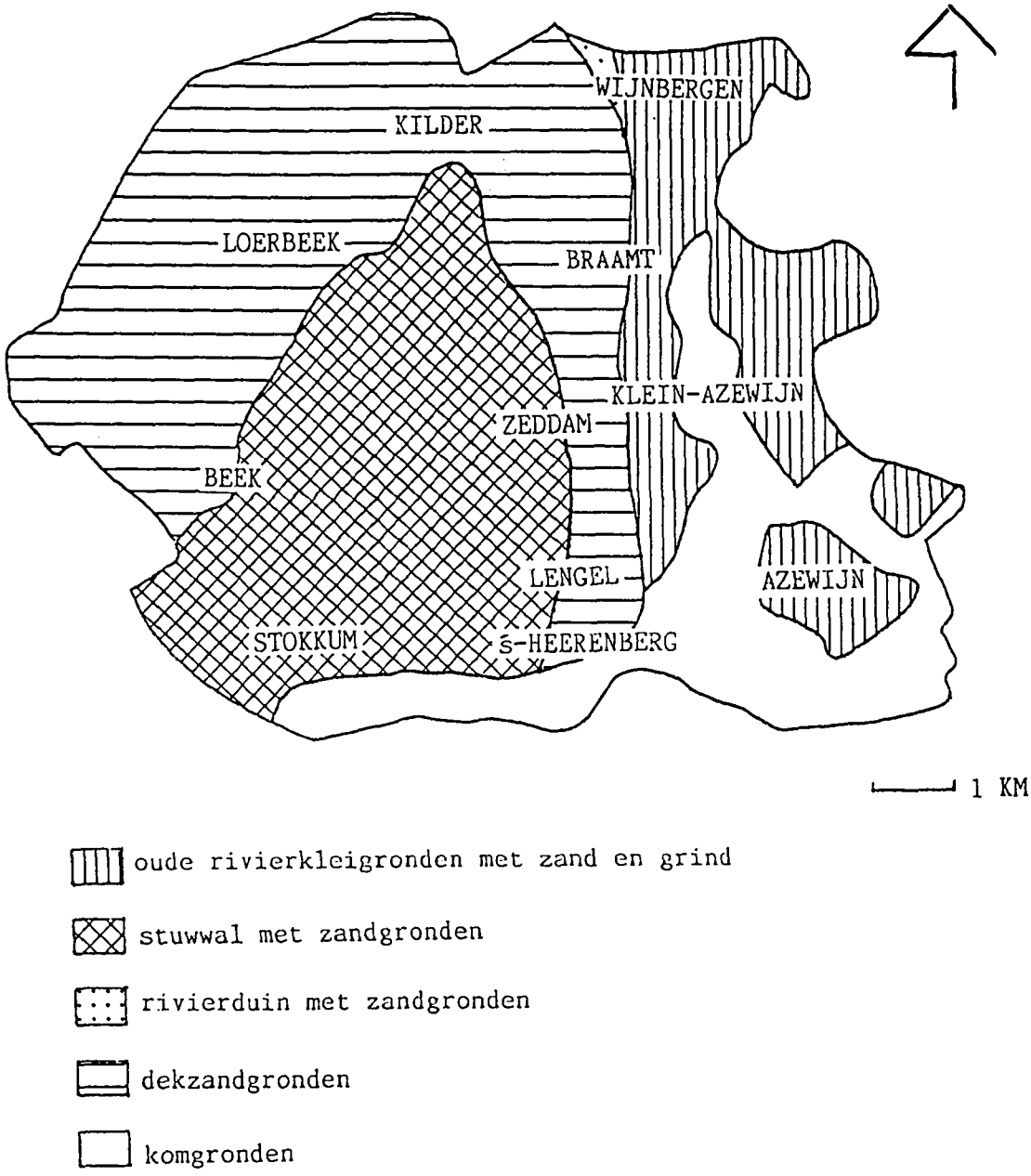

Afbeelding 3
Hoogtekaart gemeente Bergh

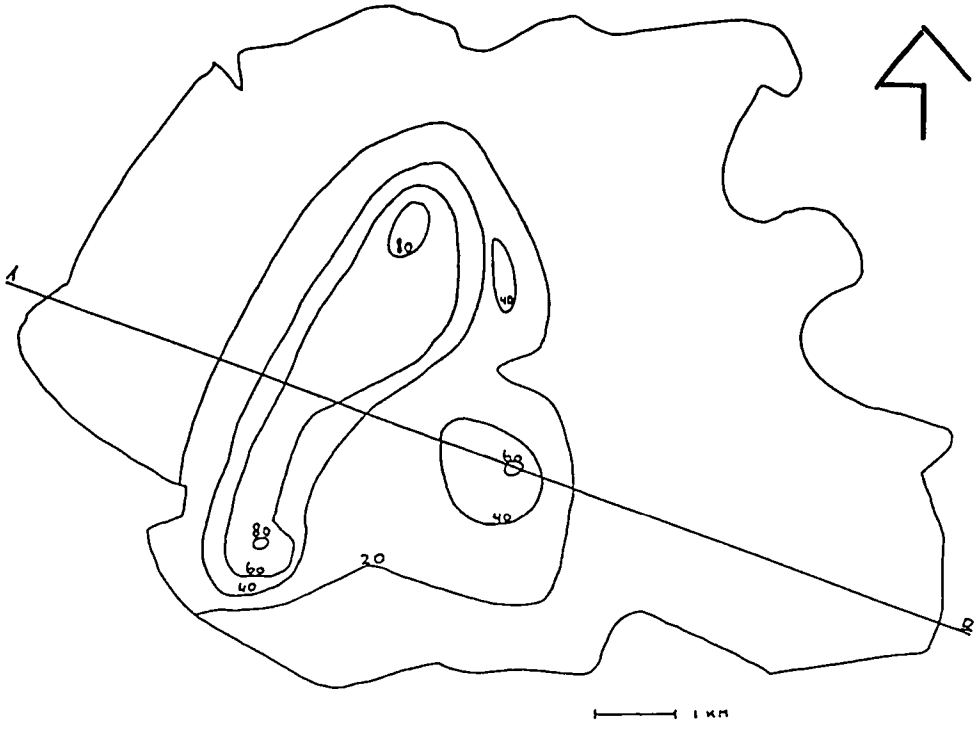

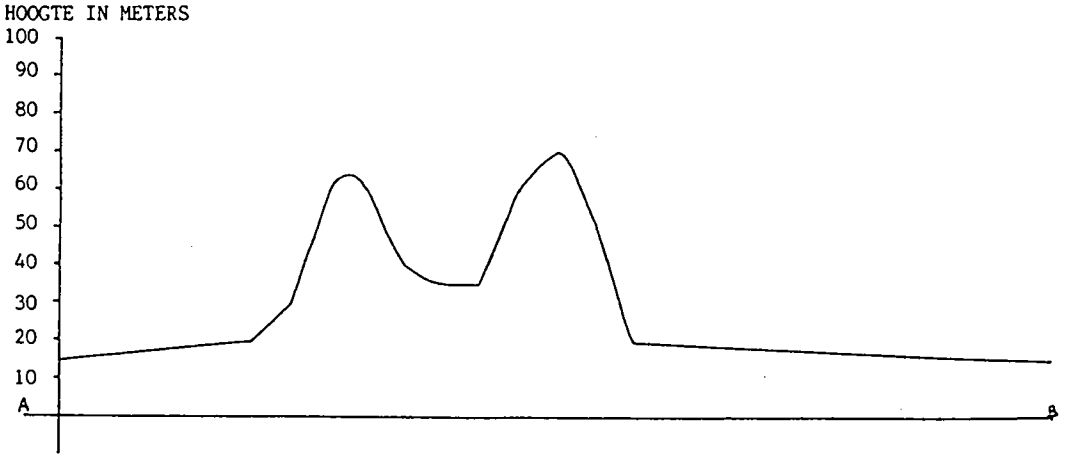

Het bouwlandcomplex strekt zich kransvormig uit rond de stuwwal.De geschiktheid van deze bodem voor akkerbouw is beperkt. De dekzandgronden lenen zich voor akkerbouw beter, met name in combinatie met een gunstige grondwaterspiegel. Slechts in het brede beekdal rond Stokkum en rond Zeddam zijn de omstandigheden voor akkerbouw gunstig. De oude rivierklei- en zandgronden op het rivierduin lenen zich eveneens voor akkerbouw. Op de akkers wordt vooral rogge en aardappelen en werd tabak geteeld. Na 1900 is de teelt van haver sterk toegenomen. Met name de lagere dekzandgronden in het westen en de komgronden in het zuiden en oosten van de gemeente Bergh zijn als grasland in gebruik. Ten oosten van de stuwwal heeft in het gebied van de oude rivierklei kleiwinning ten behoeve van de baksteenfabricage plaatsgevonden. In het dekzandgebied zijn sporen van middeleeuwse ijzerwinning ontdekt, met name bij Beek. Hiervan is thans niets meer terug te vinden.
Het hoogteverschil tussen de stuwwal en het rivierdal van de Oude Rijn is dermate abrupt dat van een geleidelijke afstroming van het oppervlaktewater alleen in het noordwesten van de gemeente Bergh sprake is. Hier is sprake van blokverkaveling. De deels ondergrondse afstroming is eveneens op het noordwesten gericht.
De stuwwal stoot water naar alle flanken af. Daardoor is bijvoorbeeld in het oosten sprake van een noordoostelijke afstromingsrichting - naar de Oude IJssel - zoals uit de strokenverkaveling blijkt. De Grote Wetering en de Reefsche Wetering stromen in noordelijke richting naar de Oude IJssel.
Zeddam, Lengel, 's-Heerenberg en Stokkum liggen op de stuwwalhelling. Stokkum ligt in een uitgesleten beekdal op de stuwwalhelling. Azewijn (en Klein-Azewijn) is ontstaan op een zandplaat temidden van oude rivierkleigronden. Beek, Loerbeek, Braamt en Kilder liggen in het overgangsgebied van stuwwal naar dekzandgebied. Wijnbergen bevindt zich op het rivierduin langs de Oude IJssel.

3. INFRASTRUCTUUR

De hoogte van het Montferland is bepalend voor de wegenstructuur in de gemeente Bergh. Zeddam ligt op het knooppunt van de wegen naar 's-Heerenberg (Drie Heuvelenweg/Zeddamseweg), Terborg (Terborgseweg), Doetinchem (Oude Doetinchemseweg/Zeddamseweg/Wijnbergseweg), Wehl (Kilderseweg/Hooglandseweg/Zeddamseweg/Wehlseweg) en Didam (Beekseweg/Arnhemseweg). 's-Heerenberg bevindt zich nabij de grens met Duitsland en is met Emmerich verbonden via de Emmerikseweg. In 1847 is deze verhard, enkele jaren later gevolgd door de Terborgseweg en de Beekseweg.
Spoorlijnen ontbreken in de gemeente Bergh. Vanaf 1892 hebben tramverbindingen bestaan met Emmerik (1892), Zutphen (1902), Zeddam-Terborg (1908) en Zeddam-Lichtenvoorde (1908).
In 1932 is de tram tussen Zutphen en Emmerik vervangen door een busverbinding van de G.S.M., voorheen G.T.W.

De Oude IJssel stroomt ten noordoosten van Wijnbergen door de gemeente Bergh. Zowel de Oude IJssel als het Grenskanaal hebben als waterweg geen betekenis voor de gemeente Bergh.
De electrificatie door de P.G.E.M. van de gemeente Bergh is omstreeks 1920 tot stand gekomen. De drinkwatervoorziening is in de loop van de jaren '30 van deze eeuw tot stand gekomen.

Afbeelding 4
Gemeente Bergh, belangrijkste verbindingen omstreeks 1940

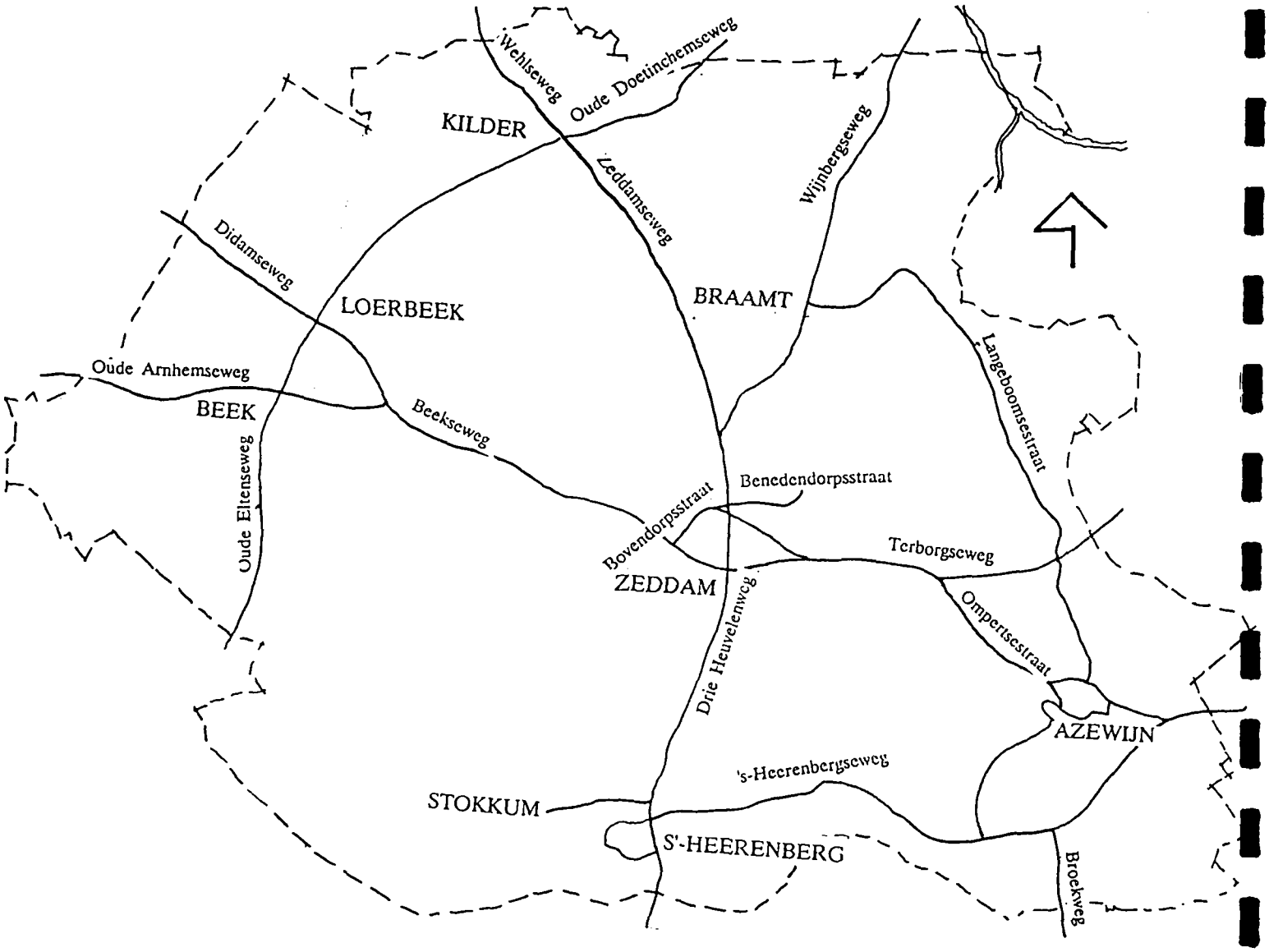

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Van permanente bewoning in de gemeente Bergh is sprake vanaf de zesde eeuw. Azewijn wordt als eerste nederzetting in de gemeente Bergh schriftelijk vermeld en wel in 828. Het Montferland is omstreeks de tiende eeuw de residentie van de graven van Hamaland. Tussen Stokkum en Lobith is de op de Elterberg gelegen burcht van Wichman in 967 omgebouwd tot abdij. Uit deze periode dateren de oudst bekende nog resterende akkercomplexen, die in de gemeente Bergh kransvormig om de stuwwal zijn aangelegd. Op de hoogte van het Montferland is in de dertiende eeuw het kasteel Bergh gebouwd. De eigenaren van kasteel Bergh behoren tot de belangrijkste middeleeuwse grondbezitters in Gelderland. In 1379 wordt aan 's-Heerenberg stadsrechten verleend. De stad bestaat dan uit bebouwing tussen de Walsteeg, Markstraat, Markt, Molenstraat en Stadswal en is gelegen aan de tol op de weg Emmerich-Zutphen. Nog voor 1473 heeft de eerste uitleg, alsmede de omwalling van 's-Heerenberg plaatsgevonden. De tweede grote uitleg dateert van 1727. Rond 1400 zijn de marken van Zeddam, Lengel, Stokkum en Beek gevormd. De Heren van den Bergh hebben zich tot in de 16e eeuw staande kunnen houden tussen de Kleefse en Gelderse soevereinen.
Tussen de 16e en de 19e eeuw zijn grote delen van het Berghse bezit verkocht. Vanaf het eind van de 17e eeuw is de tabaksteelt in opkomst rond 's-Heerenberg. Sporen van middeleeuwse ijzerwinning zijn aangetroffen in Beek, langs de beek bij 't Peeske. Hiervan is thans niets meer terug te vinden. In 's-Heerenberg is al vroeg sprake van een belangrijke veemarkt.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

De gemeenten 's-Heerenberg en Zeddam worden in 1820 samengevoegd tot de gemeente Bergh. De bevolking oriënteert zich voornamelijk op de agrarische sector. Van industrialisatie is in de grensgemeente nauwelijks, van handel in beperkte mate, sprake. Rond 1835 wordt te Klein-Azewijn een kleine pannenfabriek opgericht. Enige jaren later is ook sprake van een kleine steenfabriek te Wijnbergen. De calicot-weverij gaat rond 1837 van start. In Stokkum wordt in 1844 een kleine steenfabriek opgericht.

Periode 1850-1900

Ook in deze periode blijft industrialisatie uit. De steen-/cement-fabriek te Stokkum weet zich te handhaven, doch de steenfabriek te Wijnbergen moet sluiten. In 1860 is ook de calicotweverij met de werkzaamheden gestopt.
Op ambachtelijk niveau zijn de klompenmakerijen van belang. Rond 1860 wordt de marke van Stokkum verdeeld onder vele kleine landbezitters. Gedurende de agrarische crisis in het laatste kwart van de 19e eeuw migreren velen - al dan niet als seizoensmigrant - naar de industrie-stad Emmerich en de steenfabrieken in de gemeente Rijnwaarden. Binnen de gemeentegrenzen werken velen in de Berghse Bossen. In 1892 wordt te 's-Heerenberg een borstelfabriek opgericht. In 1890 wordt te Azewijn een zuivelfabriek opgericht.

Een bescheiden industrialisatie beperkt zich tot 's-Heerenberg, onder meer in de vorm van een reukwaterfabriek (1885) en een mineraalwaterfabriek (1896). De steenfabriek (eerder pannenfabriek) in Klein-Azewijn heeft nog geen dertig werknemers in dienst.

Afbeelding 5
Bevolkingsontwikkeling gemeente Bergh 1850-1940
(indexcijfers, waarbij in 1850 5.165 inwoners = 100)

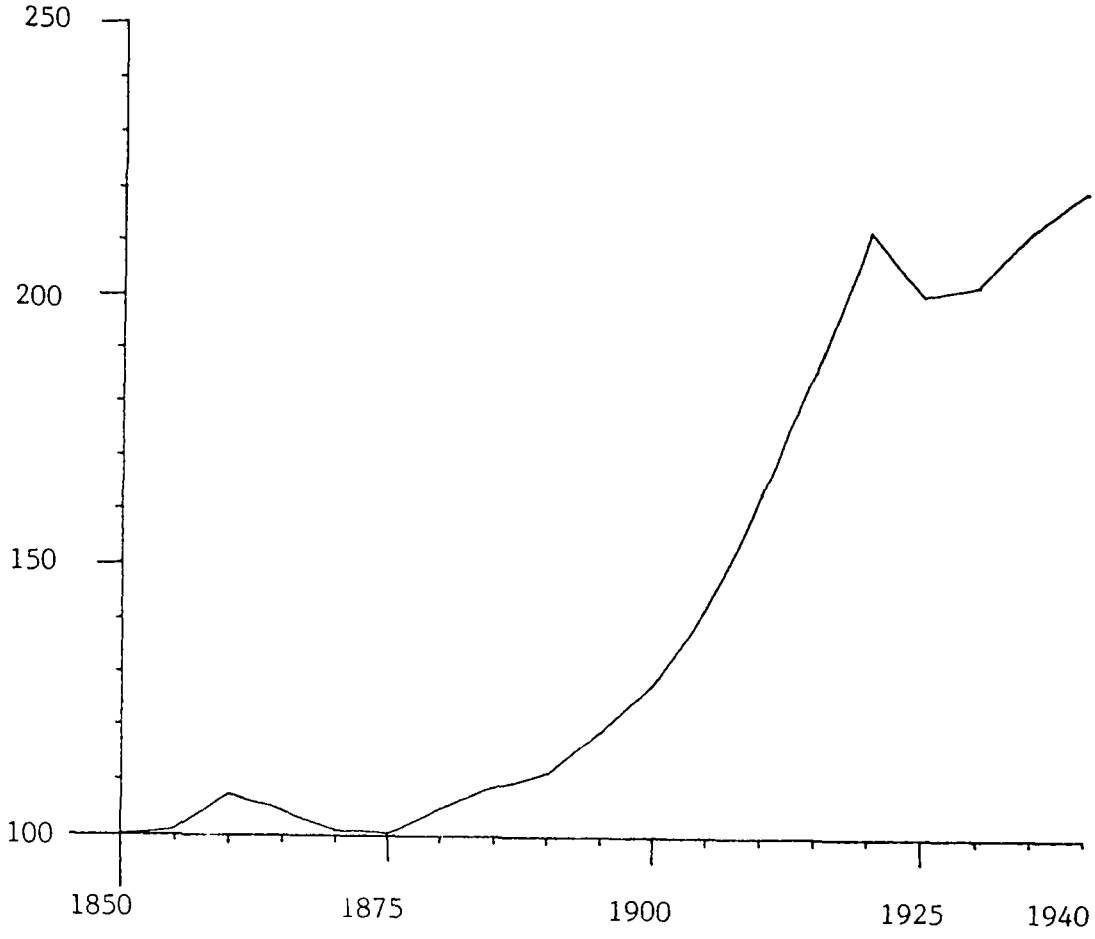

Periode 1900-1940
Ook tussen 1900 en 1940 blijft de uitbreiding van de bestaansmogelijkheden sterk achter bij de bevolkingsgroei. Enkele kleine fabrieken worden opgericht, zoals de zuivelfabriek in Zeddam, machinefabrieken te Zeddam en 's-Heerenberg en sinds 1911 de dropfabriek Katja die vanuit Emmerich verplaatst wordt naar 's-Heerenberg. Rond 1900 wordt de gemeente Bergh aantrekkelijk voor toerisme. De aanwezigheid van tramverbindingen bevordert de bereikbaarheid van het gebied.

Na de Eerste Wereldoorlog gaat de gemeente Bergh zich steeds meer richten op Doetinchem. De gemeente Bergh is tussen 1920 en 1940 nauwelijks in staat gebleken om de regionale betekenis als grensgemeente te vergroten. De rol van de landbouw blijft groot. De bereidheid tot opheffing van de marken is gering. De marke van Zeddam/Braamt is in 1930 nog niet verdeeld.
Rond 1930 werken zo'n 700 personen in de Berghse industrie, waarvan zo'n 300 in de steenfabriek te Klein-Azewijn, tezamen 100 personen op de borstelfabriek en de dropfabriek te 's-Heerenberg.
Ongeveer 35% van de beroepsbevolking tussen 1900 en 1940 is werkzaam in de agrarische sector. Nog eens zo'n 35% werkt buiten de gemeente, met name in de gemeenten Doetinchem, Rijnwaarden en Arnhem. De verdubbeling van het bevolkingsaantal in de gemeente Bergh vindt vooral plaats tussen 1890 en 1920 (zie afbeelding 5).

4.3. Stedebouwkundige structuur
Op de stuwwalhellingen liggen de kernen 's-Heerenberg, Zeddam en Stokkum. Beek, Loerbeek, Braamt en Kilder bevinden zich in het overgangsgebied van stuwwal naar dekzandgronden. De kern Azewijn bevindt zich op een zandplaat temidden van oude rivierkleigronden.

's-Heerenberg
De kern ontleende z'n betekenis als markt en doorgangsstadje (tol) op de route Zutphen-Emmerich en Emmerich-Zevenaar.
Dominant in de structuur is het Huis Bergh. Het in zijn soort tot de grootste van ons land behorende kasteel is ontstaan rond de 13e eeuw. Het grootgrondbezit van de Heren van den Bergh is van groot belang geweest voor de ontwikkelingsgeschiedenis van Bergh en omgeving.
De belangrijkste openbare gebouwen zijn gebouwd aan de Hofstraat, de Molenstraat en de Molenpoortstraat, in wezen een weg die het kasteel met de Zeddamseweg verbindt. Binnen de omwalde structuur van de stad vindt verdichting plaats. Oostwaarts buiten de stadsmuren en wallen is de ontwikkeling pas in de vorige eeuw op gang gekomen. Gesteld kan worden dat in de periode 1850-1940 een belangrijk deel van de bebouwing in de bestaande structuur van de stad heeft plaatsgevonden. Functiewijzigingen doen zich voortdurend voor; grote woonhuizen worden pensions voor de opkomende toeristenindustrie (na 1900) en ambachtelijke bedrijfjes krijgen veelal een winkelfunctie.
De borstelfabriek aan de Muntwal wordt afgebroken en daarvoor in de plaats komt in 1941 een rijtje woonhuizen dat wordt aangepast in de stijl van het kasteel. Ook de Kaatsbaan gelegen in de plantage van het kasteel wordt verbouwd tot 4 woonhuizen. Buiten de wallen vindt in de periode 1850-1940 bebouwing plaats langs de noord-zuidroute in de vorm van verdichting van de verspreide bebouwing aan de Zeddamseweg en langs de Klinkerstraat.

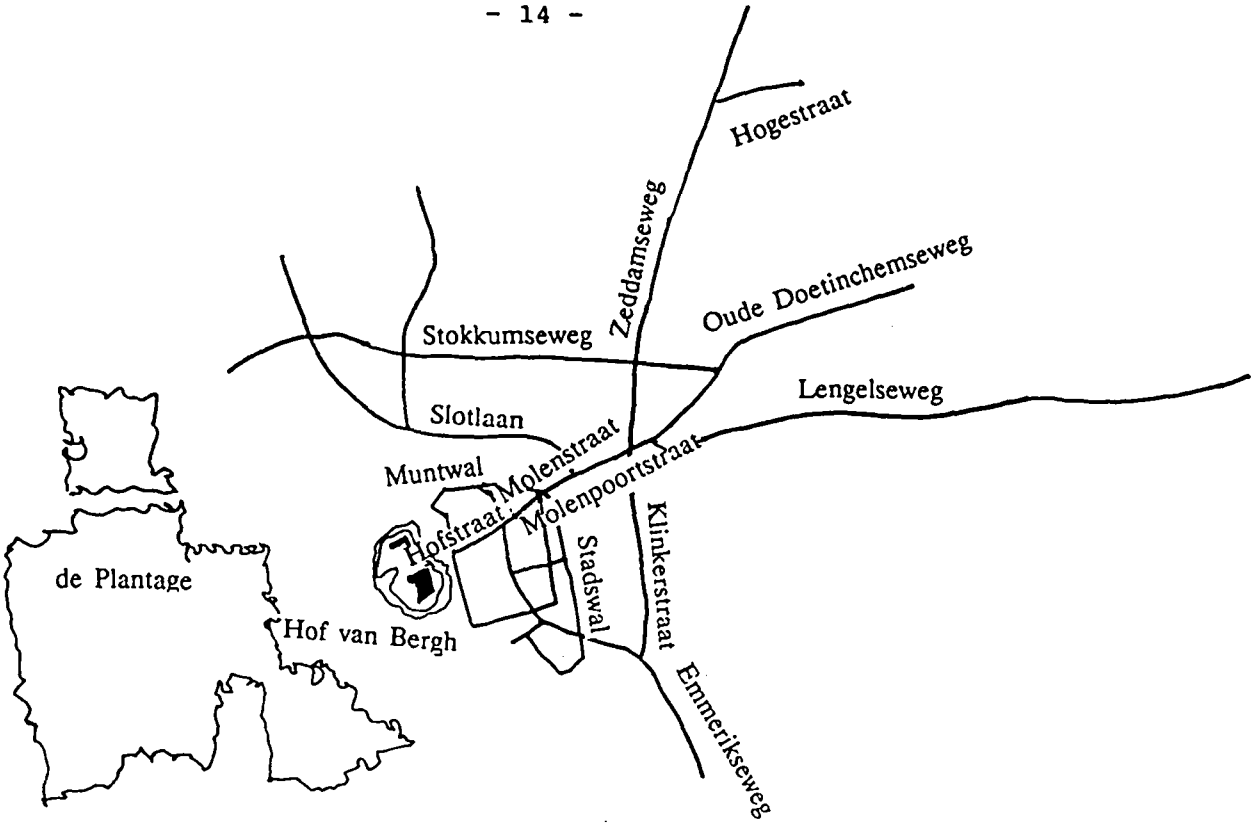

Kern van 's-Heerenberg

De bebouwing bestaat uit burgerwoonhuizen, winkels, boerderijen en een school. De Stokkumseweg met de zijstraten Bovensteenakkers en Benedensteenakkers krijgen lineaire bebouwing met arbeiders- en burgerwoningen. De Oude Doetinchemseweg wordt verdicht met burgerwoonhuizen. Rond 1930 worden aan de Nieuwstraat arbeiderswoningen gebouwd en later een arbeiderswijkje aan de Hogestraat, Hoge Distelweg, zijstraten van de Zeddamseweg.
Kleine villa's worden aan de rand van het bosgebied langs de Zwarte Kokseweg neergezet in de periode rond 1930. Aan de Slotlaan worden eveneens villa's gebouwd. Langs de Lengelseweg wordt in 1911 een dropfabriek opgericht.

Beek
De naam Beek geeft aan dat de beek 't Peeske door dit dorp stroomde. In de Vroege Middeleeuwen lagen hierlangs ijzersmelterijen. Van deze ontwikkeling is nu niets meer terug te vinden. In de periode 1850-1940 wordt lineair gebouwd langs de St. Martinusweg. De bebouwing bestaat uit burgerwoningen, boerderijen en winkels.

Zeddam
In de periode 1850-1940 wordt lineair gebouwd aan de reeds aanwezige infrastructuur.
Verdichting van de oude nederzetting aan de Bovendorpsstraat vindt plaats met winkels, woonhuizen en horecagelegenheden, waarna de Kilderseweg, 's-Heerenbergseweg, de Benedendorpsstraat en de Vinkwijkseweg bebouwd worden. Opmerkelijk is de bebouwing met horeca-hotelgelegenheden aan bovengenoemde straten. Dit hangt samen met de opkomende toeristenindustrie in die tijd en de aantrekkelijke ligging van Zeddam nabij het Montferland.

Stokkum
Het van buurtschap tot kern uitgegroeide plaatsje Stokkum heeft in de periode 1850-1940 voornamelijk een lineaire concentratie gekend langs de Pastoor van Sonsbeeckstraat. In 1915 werd aan deze straat een R.K. kerk gebouwd.

Loerbeek
Een tot kern uitgegroeide buurtschap met verspreide agrarische bebouwing, waar in de periode 1850-1940 een zekere lineaire concentratie aan de Komperwijkweg en Didamseweg is ontstaan.

Braamt
Een door ontginning van heidevelden en woeste gronden gegroeide buurtschap. De afwisselende verdichting met boerderijbebouwing en burgerwoonhuizen vindt in de periode 1850-1940 voornamelijk plaats langs de Langestraat, de Pastoor te Rielestraat en de Graaf Hendrikstraat. In 1949 wordt in deze kern een kerk gebouwd.

Kilder
Kilder is als buurtschap met verspreid liggende boerderijen uitgegroeid tot een kern. Na de bouw van de kerk in 1886 groeit de kern lineair langs de Hoofdstraat.

Azewijn
De bebouwing van het dorp in het oude rivierkleigebied bestaat voornamelijk uit grote boerderijen langs de Leppestraat, Weg op de Dam, Toor Meursstraat, de Passtraat en Marssestraat, Gendringseweg. Een beperkte opvulling langs bovengenoemde wegen met voornamelijk boerderijen vindt plaats in de periode 1850-1940.

Verspreide bebouwing
De ringvormige zone rond de stuwwal van Montferland is verspreid bebouwd met boerderijen. Ook komt in dit gebied een aantal hotels voor.
In het oostelijk deel van de gemeente zijn op het rivierkleigedeelte lineaire structuren met boerderijen ontstaan. Ten noorden van Azewijn in het buurtschap Klein-Azewijn ligt een steenfabriek.

4.4. Ontwikkelingen na 1940
's-Heerenberg groeit na de oorlog in noordelijke en oostelijke richting, de laatste jaren verder in oostelijke richting en grenst nu aan buurtschap Lengel. Ten zuiden van de Lengelse/'s-Heerenbergse weg komt een industrieterrein tot ontwikkeling. De overige kernen kennen een beperkte planmatige uitbreiding.
Na de Tweede Wereldoorlog zijn de wegen naar Arnhem en Doetinchem de belangrijkste hoofdwegen in de gemeente Bergh.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen
In de gemeente Bergh worden geen karakteristieke woonvormen aangetroffen. Wel noemenswaardig is de aaneengesloten bebouwing van woonhuizen en winkels in de kern van de plaats 's Heerenberg. Deze panden dateren voor het grootste gedeelte uit het laatste kwart van de 19e eeuw en een aantal heeft neorenaissancistische stijlkenmerken. Ook vermelding verdienen de woonhuizen uit de jaren '20 en '30 van deze eeuw; deze worden verspreid over de hele gemeente aangetroffen.

Werken
Karakteristiek voor de gemeente Bergh zijn de molens, veelal nog met naastgelegen muldershuis. Het zijn bovenkruiers die dateren van omstreeks 1860. In bijna iedere plaats behorend bij de gemeente Bergh worden ze aangetroffen.
Her en der verspreid over de gemeente komen boerderijen voor. Ze zijn van het krukhuis-, het T-, respectievelijk het hallehuistype.
Noemenswaardig is een fietsenmakerij annex smederij met een hoefstal ervoor, gelegen aan het Botteramstraatje te Kilder.

Infrastructuur
Verwant aan de categorie infrastructuur is het douanekantoor aan de Emmerikseweg, daterend van rond 1900. Ongeveer 150 meter hier vandaan staat een drietal gebouwen (XXa), die oorspronkelijk eveneens een functie ten behoeve van het douanepersoneel vervulden. Ze zijn gebouwd in de typerende stijl van de Rijksgebouwendienst aan het begin van de 20e eeuw.

Maatschappelijke voorzieningen
Beeldbepalend voor de dorpskernen zijn de R.K. kerken, veelal in neogotische bouwstijl, met de nabijgelegen pastorie en begraafplaats. In Beek wordt dit beeld versterkt door een dorpshuis en de oude pastorie 'de Weem'; in Azewijn door cafés. Vermelding verdienen ook de onderswijzerswoningen in de kernen; in 's-Heerenberg bevindt zich aan de Oudste Poortstraat nog een 19e eeuwse onderswijzerswoning met naastgelegen school (rond 1900). Aparte vermelding verdient ook het voormalige St. Bonifatiuscollege van 1909, met kloosterkapel en kruiswegstatie in de ommuurde tuin. Het is gebouwd in een stijl die kenmerkend is voor kloosters en scholen van rond de eeuwwisseling.

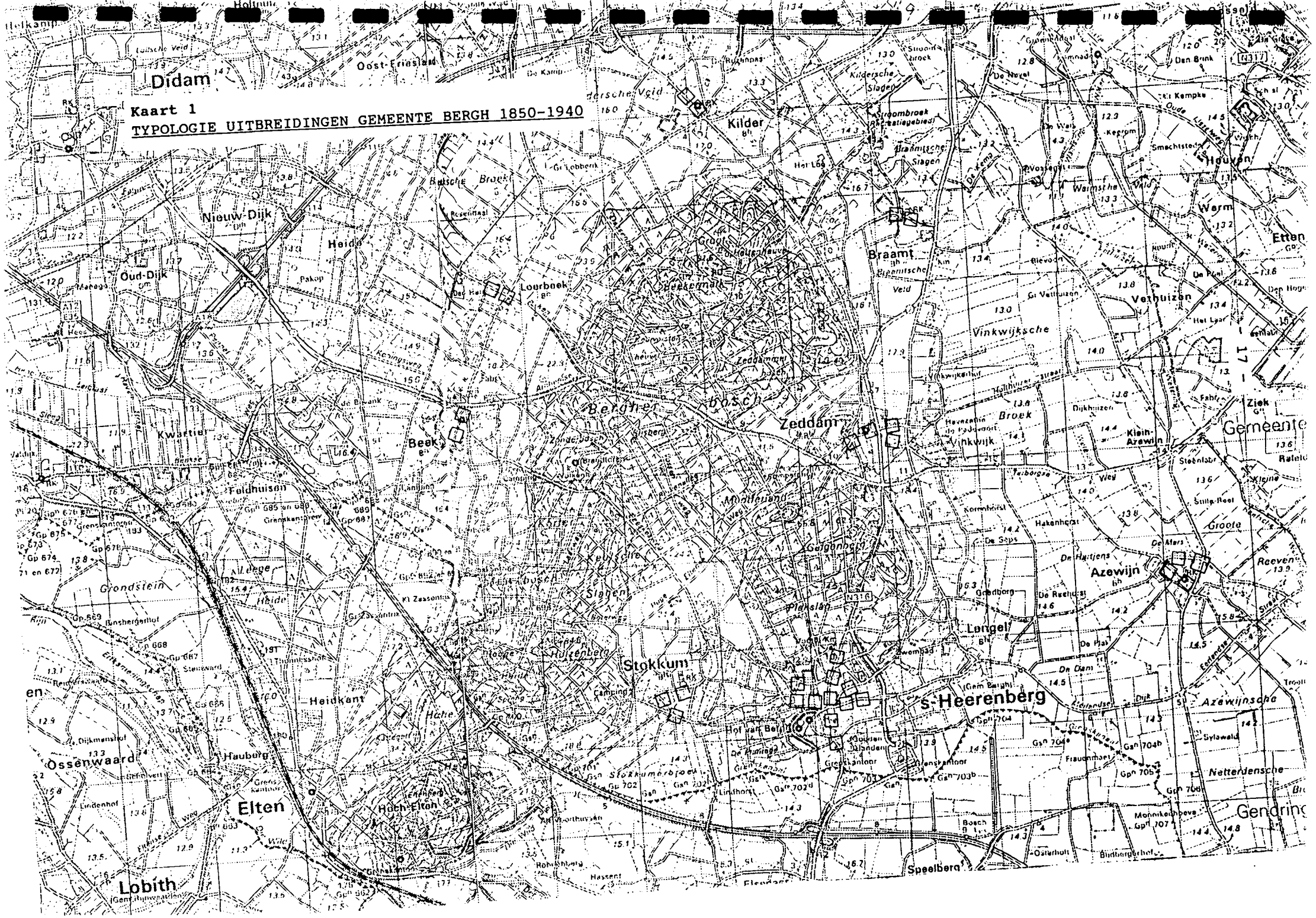

Kaart 1
TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE BERGH 1850-1940

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Bergh 1850-1940

Toelichting kaart 1

Type aanduiding **Type-omschrijving** **Bijzondere gebieden**

Andere aanduidingen

- Lineaire ontwikkelingen
  - functie: gemengd of wonen
  - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 20) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

Bijzondere gebieden of structuren gebouwd in de periode 1850-1940 komen in de gemeente Bergh niet voor.

Karakteristieke gebieden
Structuren van bouwkunst en stedebouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van voor 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven.

De stad 's-Heerenberg ten westen van de stadswal met kasteel en plantage kan als voorbeeld van een kasteel-voordestad een karakteristiek gebied gekenmerkt worden.
In het karakteristieke gebied van 's-Heerenberg ligt een aantal unieke en gaaf bewaarde, veelal laat-middeleeuwse/vroeg renaissance gebouwen geconcentreerd: voorbeelden zijn Huis Bergh (12e eeuw) met plantage; de Boetzelaersborg, een laat middeleeuws adellijk huis; het laatgotische stadhuis; de Berghse Munt (XVIA); de N.H. kerk (15e eeuw) met een oude begraafplaats met diverse zeer fraai bewerkte grafplaten; een herenhuis (XIXc) nu gemeentehuis; het St. Josephhuis (laat-M.E. met 19e eeuws uiterlijk); een pastorie(XVIB); een wachthuis op de omwalling (XV) en enkele waltorens; een drietal rijtjes woonhuizen die qua uiterlijk aansluiten op de gebouwde omgeving van Huis Bergh, ze dateren van 1940-1941 en zijn gebouwd in de trant van de Delftse school; de neogotische R.K. kerk (1895-1897) ontworpen door A. Tepe.

Een tweede karakteristiek gebied in de gemeente is de oplopende Bovendorpsstraat van de kern Zeddam, met de Kruitmolen, de Rosmolen, de Nederlands Hervormde en R.K. kerk en het gemeentehuis van de voormalige gemeente Zeddam.

De bebouwing aan de Bovendorpsstraat en een stukje van de Ettemastraat is divers van samenstelling. Vanaf de torenmolen (XV) de Bovendorpsstraat aflopend zien we aan de rechterzijde een oud molenhuis (rond 1800), twee laat-19e eeuwse villa's - te weten het voormalige gemeentehuis van Zeddam en de pastorie -, aan de overzijde een villa van rond 1900, de neogotische R.K. kerk (1891) van W. te Riele met een nederrijnse toren, een oude dorpspomp. Tegenover de R.K. kerk, aan de Ettemastraat gelegen, staat de N.H. kerk (XIX), met aan weerszijden twee fraaie panden uit de jaren '20 of '30.

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:
   1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;
   2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;
   3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;
   4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)

II. Bijzondere historische betekenis, zoals:
   1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;
   2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)

III. Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:
   1. betekenis als onderdeel van een groter geheel
   2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;
   3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel

IV. Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)

V. Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijksarchief in Gelderland
* Gemeente Bergh
* Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
* Bibliotheken Provincie Gelderland
* Stichting Arnhemse Openbare Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Bergh omstreeks 1867
*	Afbeelding 1a	Gemeente Bergh omstreeks 1867
*	Afbeelding 2	Geomorfologische kaart gemeente Bergh
*	Afbeelding 3	Hoogtekaart van de gemeente Bergh
*	Afbeelding 4	Gemeente Bergh, belangrijkste verbindingen omstreeks 1940
*	Afbeelding 5	Bevolkingsontwikkeling gemeente Bergh 1850-1940,
*	Kaart 1	Typologie uitbreidingen gemeente Bergh 1850-1940

Kaartmateriaal

* Bodemkaart 1/50.000
* Topografische kaart 1/25.000 en 1/50.000, diverse jaargangen
* Topografische en Militaire kaart 1/25.000 en 1/50.000, 1850-1864
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970

Literatuur

* Borman, R., *Oost-Gelderland archeologisch bekeken; overzicht van prehistorie en vroege geschiedenis*, Zutphen, 1978

* Bronkhorst, W. en Harmsen, H., *Stokkum; uit de historie van dorp en omgeving*, 's-Heerenberg, 1973

* Dalen, A.G. van, *Gilden en schutterijen in de graafschap Bergh; een stuk sociale geschiedenis in een landelijke Gelderse gemeente (Bergh en omgeving)*, Zutphen, 1971

* Dalen, A.G. van, e.a., *Bergh; heren, land en volk*, Nijmegen, 1979

* Economisch en Technologisch Instituut voor Gelderland, *Ontwikkelingsmogelijkheden van de gemeente Bergh*, Arnhem, 1953

* Gruting, R. van, en Thoben, J., *Wandelroute stad 's-Heerenberg, in: Old Ni-js, 1987*

* Heitling, W.H., *De Achterhoek; langs Berkel en Slinge*, Lochem, 1959

* Heuvel, H.W., *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek*, Lochem, 1903

* Koenigs, F.F.R., *Een bodemkartering van de omgeving van Azewijn*, Den Haag, 1949

* Klaassen, M.H.G., *Kilder honderd jaar dorp, in: Old Ni-js, 1986*

* Krosenbrink, G.J.H., *De Achterhoek in grootvaders tijd*, Den Haag, 1975

* Schilfgaarde, A.P. van, *Het Huis Bergh*, Maastricht, 1950

* Thoben, J., *Ons Berghse land in de Middeleeuwen, in: Old Ni-js, 1984*

* Thoben, J., *250 jaar Varwijk-Zeddam 1733-1983, in: Old Ni-js, 1987*

* Tinneveld, A., e.a., *De Liemers*, Didam, 1953

Oosterbeek, 1992

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326